

מבוא לבעיות הזיקנה בהלכה

מרוכים אמצעי המדידה של ההתקדמות בתרבות העולם ובציויליזציה. אומה יכולה לבטא את גדולתה בעושרה, בתפוקתה החומרית, בכיבוש ארצות אחרות ורכישת אדמה נרחבת, בכוחותיה הצבאיים, בכקיאות כמדע או כרמתה בתרבות ואמנות — ציור, מוסיקה וספרות.

אחד הערכים המשקף את כח המוסר של העם הוא נוהגיו וגישותיו כלפי רבדי העם בעלי תלות חברתית. הם, הם אלה העלולים להיות נטל על החברה, הדורשים והמצפים ממנה לעזרה ולתמיכה. זה המחיר המוסרי שהחברה משלמת בהיותה בעלת עמדה מגובשת לאחריות הדדית כלפי חבריה. הפעילים בחברה צריכים להיות מוכנים להשקיע מאמץ, כסף ואמצעים למען הזולת, בלי שהם יזכו לתמורה או רווח שיקדם את עצמם. הפעולות נעשות בגלל החובה המוטלת על החברה להתחשב גם באלה שאינם פרודוקטיביים.

ערכים כאלה הדואגים לזולת, ובעיקר לבלתי מוגנים בחברה, כולטים בהדגשתם בתורת ישראל, הדאגה לעני ולאיבון שלא יחדלו מהארץ מוזכרת מספר פעמים בתורה ובנביאים, הן מבחינה כלכלית והן מבחינת הרגש של האדם הנמצא בשולי החברה. בן ישראל צריך היה להתרגל למעשר עני, לטפול בעבדים עבריים, לנוהלי הלוואה והחזרת משכון לעני. מודעות זו נבעה מהלקח הלאומי הראשון — שאנו התחלנו לצמוח מתוך חברה משועבדת לעבדות ורחוקה מחרות. לא די בכך שאבותינו היו תלויים בעם זר כדי לקבל עבודה ומזון, אלא לא יכלו לבטא את היחודיות הלאומית עד המאורע שהקפיצם להיות לעם — יציאת מצרים. הזכרון הלאומי של יציאת מצרים עמד מאחורי ההתייחסות המודגשת לאלמנטים החלשים בקרב העם, המקופחים בכוחם הפיזי והפוליטי.

הגישה והיחס לזקנים בקהילה מהווים מדד טוב לרמת המוסר הקיבוצי של העם. תקופת הזיקנה מביאה אתה חולשה פיזית, חוסר אונים, ירידה כיכולת להתפרנס, להלחם פיזית או להגיע להישגים גופניים של חוזק וגבורה. הזקן עלול להיות חשוף למחלות, פוריותו הביולוגית ירודה, או מחוסלת לגמרי, וכושר תפוקתו החומרית כלפי החברה, מוטל בספק. אולם, הזקן ובעיותיו יעמדו בפני החברה כאתגר להתמודד אתו, אם החברה דוגלת בתכונת החכמה והמוסר. כשהיא שמה את המוח לפני הכוח, וכשהיא דואגת ליצירת קשר בינה לבין אלוקיה במישור הצדק, החסד והרחמים, אז הזקן יכול לצפות לתמיכה מהחברה, וגם הוא ינסה לתת מכוחותיו כפי יכולתו.

בולטת המשמעות של השמוש במלה "זקנים". בתורה מוזכרת המלה לראשונה בהקשר של אחראי ובכיר — זקן ביתו! כפונקציה של גיל, מעמיד הפסוק לפנינו

את המושג של הזיקנה במלוא מוכן המלה — "ואברהם זקן בא בימים"¹. המפרשים^{1א} מעירים על זה — הוא בא בימים אך הימים לא באו (התגברו) עליו. הימים והזמן הם כלי בידי האדם כדי להשיג את המטרה מהחיים עד אשר הוא מזדקן. יחד עם זאת, הביטוי "זקני העם", "זקני ישראל" מתפרשים כמוכּן של מנהיגים בעלי השכלה וחכמה, בלי להתייחס, דווקא, לגיל הכרונולוגי. (ראה רש"י על הפסוק זקני ישראל, — מיוחדים לשיבה². וכן ראה תרגום אונקלוס, בראשית ל"ז בן זקונים — בר חכים³). הסינזזה בין המושגים הללו נמצאת באימרה שאין אדם רשאי לקרוא לעצמו זקן אלא אם קנה חכמה (מאי זקן — נוטריקון — זה שקנה חכמה). כאן מתבטאת השקפה שלמה על החיים — אדם מגיל צעיר צריך לשאוף לחכמה על מנת שהוא יהיה זכאי להקרא זקן. החכמה אינה באה מאליה, אלא נוצרת כתוצאה מצבירת נסיון והבנת העולם והתפתחותו. בגיל השיבה ובהשגת החכמה מגיע לזקן הידור וכבוד — לפני שיבה תקום והדרת פני הזקן⁴.

אריכות ימים נחשבת כשכר מצווה — מצוות כיבוד אב ואם ומצוות שילוח הקן. ברם, התורה אינה מפרשת ממה מורכב השכר של אריכות ימים. ניתן, אפילו, ללמוד שעצם אריכות הימים שאדם זוכה לה, מטילה עליו עוד מצוות — שכל שבן אנוש חי בעולם הזה, ואף לזיקנה מופלגת, חייב הוא לתת כבוד לבורא "ימים ידברו ורב שנים יודיעו חכמה"⁵.

אם כיבוד הזקן תופס מקום חשוב בחיי העם היהודי, כיצד רואה היהדות את הבעיות החברתיות, הפסיכולוגיות והפיזיות של הזקן בעידן זה? מכיון שהתורה בכתב ובעל פה מהוות מורה דרך לנו בכל עת ובכל אתר, עלינו לשאול — מה הן ההלכות המתייחסות לזקן, לחברה ולפעולה ההדדית ביניהם? בתנאים המשתנים בחברה ובאוקלוסיה, הן העירונית והן הכפרית של מדינת ישראל, איך רואה ההלכה את מעמד הזקן במשפחתו ובחברתו? מהי מחויבותם של בני המשפחה מבחינת תמיכה כלכלית וטיפול סיעודי? באיזו עדיפות נמצא הזקן בקבלת עזרה מהמשפחה ומהקהילה? מה הם צעדי החינוך בהם נוקטת המדינה על זיקנה ולקראת זיקנה? האם המושגים המסורתיים של זיקנה הקשורים עם חכמה ומוסר, הידור וכיבוד, עדיין קיימים בתרבותנו? אלו כמה משאלות מרובות שכל יהודי חושב צריך לשאול את עצמו.

1. בראשית כ"ד, א' ב'.

1א. הרב הירש בפירושו לתורה — העורך.

2. שמות ג', ט"ד.

3. בראשית ל"ז, ג'.

4. ויקרא י"ט, י"ג.

5. איוב ל"ב, ז'.

במקצוע הגרנטולוגי רואים את הזיקנה כשלב התפתחות (ולא כתקופה נפרדת מהחיים, כאילו היא שלב מיותר בחיים לאחר שיא התפוקתיות והיצרנות, כשהאדם נידון לבילוי שווא עד אשר המוות משיגו). המושג של זיקנה כהמשך החיים, נידון בספרי התנ"ך וכיטויים ברורים מופיעים בקהלת — "וזכור את בוראך בימי בחורותיך עד אשר לא יבואו ימי הרעה והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ"⁶. כי הילדות והשחרות הכל — אומרת הגמרא — דברים שאדם עושה בילדותו משחירים פניו לאת זיקנתו⁷. כן מסופר על ברזילי שהצהיר על סכלו כזקן בן שמונים עם העינוי הפיזי והקפוח בטעם, בשמיעה, ובאיזון נפשי, ומצבו התשוש — שכל אלה היו כתוצאה מהתנהגותו בהיותו צעיר — "ברזילי שטוף זימה היה"⁸.

לעומת זאת, אסמכתא ברורה מהתנ"ך מוכתרת בספר איוב — "בישישים חכמה ואורך ימים תבונה"⁹. פירושו — כמו שמצפים שלאדם ישיש שייכת חכמה, כן מגיעה תבונה למי שחי לאורך ימים. כמו כן, בחברת הזקנים, הקשיש צריך להזהר ולשמור על חכמתו. "זקני תלמידי חכמים, כל זמן שמזקינים דעתם מיושבת עליהם; זקני עמי הארץ כל זמן שמזקינים דעתם מטורפת עליהם"¹⁰. לא רק שאדם המגיע לגיל זיקנה מוכרח להמשיך לצבור חכמה, אלא ידאג גם להיות בחברה טובה של חכמים ולא יבזבו את זמנו בחברת בטלנים או עמי הארץ.

בתורה ובהלכה מונחת תשתית מוסרית לטפול בזקנים על ידי בני המשפחה והחברה. יישום עקרונות אלה בחיי יום-יום מתבצע דרך המנגנונים הפוליטיים המנהלים את החברה והמושפעים מלחצים חברתיים וכלכליים. ככל שאכפת לחברה מגורלם של הזקנים, כך יגבר קצב הפעילות בקשר לתקציבים, פרויקטים ומוסדות לטפול בכעיות הזקן בקהילה. העקרונות שהתורה קובעת על יראה וכיבוד אב ואם, על הידור פני הזקן ועל הכבוד שהזיקנה דורשת — אינם משתנים. תרגומם הלכה למעשה, לחקיקה, לנוהלים של הרשויות המקומיות ולמעשים בין אדם לחברו — זו בעיה של כל דור ודור, בכל אתר ואתר.

הזיקנה היא תופעה ההולכת ועולה באוכלוסייה הודות להתקדמות ברפואה ושיכלול הסביבה. דרושים מאתנו מאמצים גדולים יותר בתחום החינוך על זיקנה, חיפוש אחר דרכים נוספות לכבד אותם, ולקרבו, לבסוף, לצורת זיקנה הדומה לאידיאליזציה המתוארת במסורתנו¹¹.

6. קהלת י"ב, א'.

7. שבת קנ"ג עמוד א'.

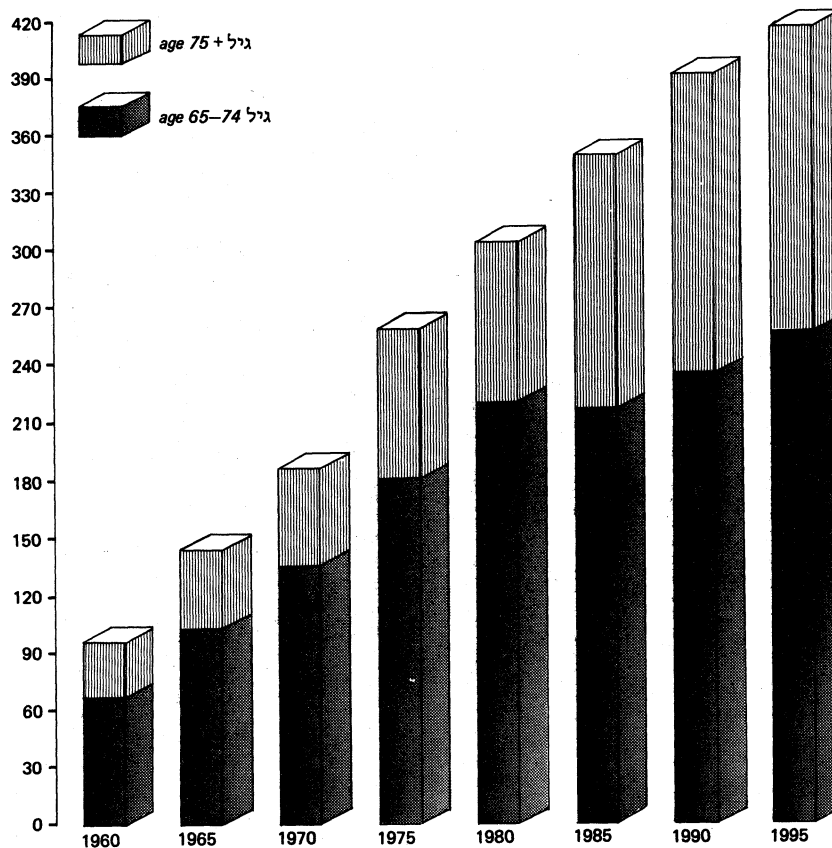
8. שבת קנ"ב עמוד א'.

9. איוב י"ב, י"ג.

10. קנים ג' משנה ר'.

11. ברוך שאמר (פרקי אבות) קס"ח — ברוך הלוי עפשטיין.

projected growth of israeli elderly (in thousands)
 הגידול הצפוי של קשישים בישראל (באלפים)

Source: Annual Bulletin, 1981. JDC-Brookdale Institute of Gerontology and Adult Human Development, Jerusalem.
 מקור: ג'וינט ישראל מכון ברוקדייל לגרונטולוגיה והתפתחות אדם וחברה בישראל. ירושלים. דר"ח שנת 1981.

מאז ומתמיד כללה האוכלוסייה של ישראל הן ערבים והן יהודים, כאשר האוכלוסייה היהודית תוגברה באורח משמעותי על-ידי העלייה ההמונית לאחר קום המדינה ב-1948. בעוד שגידולה של האוכלוסייה הערבית נבע בעיקרו מגידול טבעי, צמחה האוכלוסייה היהודית הן כתוצאה מגידול טבעי והן הודות לעלייתם של יהודים מ-104 ארצות. בשל כך עבר המבנה הגילי-מיני-אתני של האוכלוסייה שינויים ניכרים במשך 34 השנים האחרונות.

שיעורם של התושבים בני 65 ומעלה גדל מ-3.9% מכלל האוכלוסייה ב-1950 ל-8.6% ב-1980. באוכלוסייה היהודית היה שיעורם של הקשישים 3.7% ב-1950, עלה ל-9.7% ב-1980 והוא צפוי להגיע ל-10% עד 1990. שיעורם של הקשישים באוכלוסייה הלא-יהודית הצטמצם כתוצאה משיעור הילודה הגבוה יחסית באוכלוסייה הערבית: מ-5.4% ב-1950 ל-3.1% ב-1980, והוא צפוי לרדת עד 2.8% ב-1990. במספרים מוחלטים עלה מספרם מ-9,000 ב-1950 ל-20,300 ב-1980.